

Тентимишова А.К.

«ЭМГЕК» ФРЕЙМИНИН КОНЦЕПТУАЛДЫК МАЗМУНУ

Тентимишова А.К.

КОНЦЕПТУАЛЬНОЕ СОДЕРЖАНИЕ ФРЕЙМА «ТРУД»

А.К. Tentimishova

ETIMOLOGICAL LAYER OF CONCEPT «LABOUR»

УДК: 81–11(575.2)

Бул илимий макалада фрейм түшүнүгү чечмеленет жана кыргыз тилиндеги “Эмгек” фрейминин концептуалдык мазмунун философиялык, социологиялык көз карашта кароо, талдоо менен бирге, ар түрдүү коомдук түзүлүштөрдөгү орду белгиленет. Ошондой эле устачылык эмгек процессине тиешелүү айрым маалыматтар фреймдик алкакта сыпатталып берилген.

Негизги сөздөр: концепт, фрейм, сценарий, эмгек, символ, модель, процесс, слот.

В этой научной статье расширяется понятие фрейм и, рассматривая и анализируя концептуальное содержание фрейма “Труд” в кыргызском языке с философской и социологической точки зрения, определяется его место в различных слоях общества. Также во фрейм-модели описывается некоторые сведения, относящиеся к трудовому процессу мастерства.

Ключевые слова: концепт, фрейм, сценарий, труд, символ, модель, процесс, слот.

In this article is described about the concept of “Frame” in Kyrgyz language in philosophical and social point of view and identified its place in different side of society. In frame of “Labour” process some points which related in this case.

Key words: concept, frame, performance, Labour, symbol, model, process, slot.

Адам баласынын күнүмдүк жашоосунда маанилүү ролду ойногон эмгек түшүнүгү көп катмарлуу, кең масштабдуу татаал менталдык структурага ээ. Аны мүнөздөп, сыпаттап берүү, ар тараптуу билимге ээ болууну талап кылат. Ошондой болсо дагы, биз өзүбүздүн бул чакан ишибизде, эмгек фрейминин концептуалдык мазмунун философиялык, социологиялык көз карашта карап, талдап, ар түрдүү коомдук түзүлүштөрдөгү ордун белгилеп, сыпаттап берүүгө аракет жасамакчыбыз.

Концепт ар түрдүү түзүлүшкө жана элементтерге ээ. Ал когнитивдик лингвистикада фрейм, сценарий, схема, символ (орок+балка), когнитивная тема, прототип, пропозиция түзүлүштөрүнө ээ болуп, менталдык маалыматтарды ушул категориялар аркылуу туюндурат.

Фрейм - концепттин бир түрү. Фреймди чечмелөөдө ар кыл аныктамалар берилип келүүдө. Алсак, Л.И. Дрофа: «Фреймы – развернутые сети из взаимозависимых схем функциональных связей и последовательности действий для представления знаний», - дейт [1, 78-б]. Фрейм – типтүү кырдаал жөнүндөгү билимди сүрөттөп, сыпаттап берүүгө ылайыкташтырылган концептуалдык түзүм. Мында билимди

түзүүчү функционалдык элементтер менен байланыштар өзүнчө «тор» түрүндө тизмектешип жайгашып берилет [2, 254-б - 3,54-б]. «Фрейм – кандайдыр бир кырдаалга байланыштуу аң-сезимде пайда болгон ассоциациялардын иреттүү жыйындысы» [4, 19-б]. Ч. Филлмордун ою боюнча: «Фрейм – өз ара тыгыз байланыштуу сөздөрдү түшүнүүдө шарттуу түрдө колдонулган өзгөчө түзүлүштөгү билим» [3, 54-б]. А.Н. Баранов. Д.О. Добровольский когнитивдик лингвистика боюнча адабияттарды анализдешип, фрейм типтештирилген жагдайлар жөнүндөгү билимдерди сүрөттөөчү, абдан белгилүү когнитивдик категория деп эсептешкен. Ал бири-бири менен белгилүү семантикалык алакада болуучу слоттордон же кутучалардан турат. Окумуштуу М.Ж. Тагаевдин аныктамасы боюнча: «Фрейм – это языковой опыт человека в рамках этноязыковой картины мира, стереотипные знания в коммуникативном пространстве языка, который может быть не совсем понятен носителю иной языковой системы» [5,84-б].

Ошентип, фрейм кандайдыр бир концептке мүнөздүү маалыматты камтыган моделдин милдетин аткарат. Белгилүү бир концепт фреймдин өзөгүн түзөт. Өзөк фреймди айланга же биринин артынан бири келүүчү ырааттуулукта кутучаларда жайгашат. Өзөк фрейм менен кутучалар маанилик жактан тыгыз байланышып, бир бүтүндүктү түзөт.

Төмөндө биз устачылык эмгек процессине тиешелүү айрым маалыматтарды фреймдик алкакта сыпаттап бермекчибиз. Алсак, күндөлүк турмушта жөнөкөй эле олтургуч жасоонун фрейминин кутучаларын төмөндөгүдөй түшүнүктөр түзөт: 1) олтургуч жасоого керектүү материалдар (тактай, ДСП, устундар, брусоктор ж.б.); 2) курал-жарактар (араа, мык, дрель, шуруп, сүргүч, сызгыч, карандаш, кагаз, балка, бурчтук ж.б.); 3) жасалуучу олтургучтун планы же схемасы (схеманы чийүүдөгү карандаш жана кагаз); 4) олтургучтун буттары жана аларды туташтыргыч тактайлар; 5) буттарды бириктирүүчү тешиктер; 6) олтургучтун олтуруучу бөлүгү (төрт бурчтук тактай); 7) жасалган каркасты жылмалоо үчүн сыр же лак; 8) жасалган олтургучтун эксплуатациясы ж.б. Себеби олтургуч жасоо деген сөздү уккан адамдын акылында эң биринчи олтургуч жасалуучу материал, шайман түшүнүгү пайда болуп, аны менен тыгыз байланыштагы устачылык кылуу, олтургуч жасоо процессинин элементтери эскерилет.

Эми “Эмгек” фрейминин концептуалдык мазмунуна кайрылсак. Эмгек – адамдын жашоосунун алгачкы жана негизги шарты. Ал адамга жашоо үчүн керектүү каражаттарды эле берип келбестен, адамдын өзүн дагы жараткан. Адам сырткы жаратылышка таасир этип аны өзгөрткөн сыяктуу өзү дагы өзгөрөт. Эмгектин натыйжасында адам жаныбарлар дүйнөсүнөн бөлүнүп чыккан. Адамды жаныбарлардан айырмалоочу эң негизги айырмачылыктардын бири – жаныбарлар жаратылыштын даяр азыктары менен тамактанышат, адам болсо эмгектин натыйжасында жаратылышты өзүнүн эркине кызмат кылууга мажбурлайт, табиятты өз каалоосундай өзгөртөт, аны менен өзүнүн муктаждыктарын кандырат [6, 361-363-бб].

Социологиялык көз караштан алганда, эмгек – бул адамдын өнүгүүсүнө жана жаратылыштын ресурстарынын материалдык, интеллектуалдык жана руханий жыргалчылыкка өзгөрүүсүнө багытталган ишкердик. Мындай ишкердик же зордукча (административдик, экономикалык жактан алганда) же ички каалоо боюнча ишке ашуусу мүмкүн [7, 5-6]. Белгилүү социолог Маршалл тарабынан берилген башка аныктама дагы жашайт: “Эмгек – бул жасалган иштин өзүнөн түздөн-түз алынуучу канааттанууну кошпогондо, кандайдыр бир натыйжага жетүү максатында жарым-жартылай же бүтүндөй ишке киришүүчү акылдын жана дененин бардык күч-аракети”. Башкача айтканда, эмгек – бул материалдык жана маданий баалуулуктарды жаратууга багытталган адамдардын максатка ылайыктуу ишкердиги. Эмгек – бул адамдардын тиричилик аракетинин негизи жана зарыл, түбөлүктүү жана табигый шарты [8, 575-б].

Философиялык-энциклопедиялык көз карашта, эмгек - адамдардын аң-сезимдүү максатка ылайык иши, аракети, жумушу. Ошондой эле, эмгек баарынан мурда адам менен жаратылыштын ортосунда жүрүүчү процесс, бул процессте адам өзүнүн жеке ишкердиги менен зат алмашууну жөнгө салып жана контролдоп турат. Эмгек адамдын калыптануу процессинде чечүүчү роль ойногон. Ф. Энгельс кол/бут ишинин бөлүштүрүлүшүндө, сүйлөө органдарынын өнүгүшүндө, айбан мээсинин акырындык менен адам мээсине айланышында, сезүү органдарынын өркүндөшүндө эмгек чоң роль ойногондугун белгилеген. Эмгек процессинде адамдын кабыл алуу, көрүү сезими өсүп, анын иши аң-сезимдүү мүнөзгө ээ болгон. Эмгек адамдын максаттуу иши катары эмгек куралын жасоодон башталып, акырындап улам көп түрдүү болуп, өркүндөлүп, татаалданып келген. Эмгек процесси үч учурду/нерсени өзүнө камтыйт: 1) адамдын максатка ылайыктуу ишкердигин же эмгектин өзүн; 2) эмгектин предметин; 3) өндүрүш куралын, аны менен адам эмгек предметине аракет этет. Ар түрдүү коомдук-экономикалык формацияларда эмгек доордун коомдук мамилелеринин өнүгүүсүнүн көрсөткүчү болуп ар кандай формада берилет. Алгачкы жамаат коомдо өндүрүш мамилелеринин негизин өндүрүш каражаттарынын

жамаат менчиги түзгөн. Кишини киши эзүү болгон эмес. Өндүргүч күчтөрдүн өнүгүү деңгээли төмөн болгондуктан өндүрүш процессинде сарпталган эмгек жумушчу күчтү араң калыбына келтирип турган. Кул ээлик түзүлүштө өндүрүш каражаттары менен кулдар кул ээлеринин менчиги болгон. Экономикага байланышсыз зордоп иштетүү аркылуу кул ээси кул өндүргөн кошумча продуктуну бүт жана зарыл продуктунун бир бөлүгүн ээлеп келген. Феодализмде феодал жердин, крепостной дыйкандардын толук жана жарым-жартылай ээси болгон. Мында дыйкан көбүнчө феодалдын жумушун аткарып, өз чарбасында аз эмгектенген. Капитализмде капиталисттик менчик өндүрүш мамилелеринин негизин түзүп, өндүрүш жумушчулары укук жагынан тең укуктуу жана эркин граждандар болушкан. Бирок өндүрүш каражаттарына ээ эмес жумушчулар ач калуу коркунучунан улам күчүн капиталистке сатат. Капиталистке «өз каалоосу» менен күчүн сатуучулар көбөйүп, ал товарга айланат. Жумушчу күчү белгилүү мөөнөткө сатылып, наркы чектелет. Жумушчу эмгеги менен өз күчүнөн ашык нарк - *кошумча наркты* жаратып, аны капиталист ээлеп алат [9, 544-565-бб.].

Социализмде өндүрүш мамилелеринин негизин өндүрүш каражаттарына болгон коомдук менчик түзөт. Социалисттик өндүрүш мамилеси Эмгектин мүнөзүн, табиятын жана уюштурулушун аныктоочу жаңы экономикалык мыйзамдардын жаралышына шарт түзөт, буларга *социализмдин негизги экономикалык закону, эл чарбасынын пландуу жана пропорциялаш өнүгүү закону, эмгекке жараша бөлүштүрүү закону* ж.б. кирет. Социализмде эмгек акырындык менен коомдук эмгекке айланат. Коомдун ар бир мүчөсү гарантиялуу жумуш алууга укуктуу жана өз ишинин саны менен сапатына ылайык кызмат акы алат. Эмгек укугу ар бир социалисттик өлкөнүн конституциясында көрсөтүлгөн. Көпчүлүк өлкөлөрдө индустриялаштыруу жана айыл чарбаны кооперациялаштыруунун негизинде жумушсуздук жоюлган [8, 580-б.].

Эмгекти социалисттик уюштуруунун негизги өзгөчөлүгү - элдин материалдык кызыгуусун өөрчүтүү. Социализмде кызматкерлердин материалдык жеке кызыгуусу эмгектин коомдук бөлүнүшүнө, эмгектин ар кырдуулугунун ортосундагы социалдык-экономикалык айырмачылыкка (шаар менен кыштактын, акыл эмгеги менен күч эмгегинин, квалификациялуу менен квалификациясыз, оор эмгек менен жеңил эмгектин) ж.б. негизделген. Жаңы техниканы киргизүү жана аны өркүндөтүүнүн, өндүрүш структурасынын өзгөрүшүнүн, өндүрүштү уюштурууну жакшыртуунун ж.б. негизинде эл чарбасында эмгек өндүрүмдүүлүгү өсөт.

Коммунизмде эмгек жогорку өндүрүмдүү техника менен жабдылып, жашоо үчүн каражат гана болбостон, ар тараптан өнүккөн адамдын тиричилик керектөөсү, чыгармачылык эргүү жана канааттануу булагы болот. Коммунизмде антагонисттик эмес

каршылыктар жоюлат. Эмгек өндүрүмдүүлүгүнүн тез жана тынымсыз өсүшүнүн негизинде эмгекчилердин жашоо деңгээли жогорулайт.

Бүгүнкү күндөгү рынок шартында эмгек эркин мүнөзгө ээ. Эч кимди эч ким зордуктап, мажбурлап эмгек кылдырбайт. Коомчулук өзү көбүрөөк эмгек кылууга дилгирленип, шашып калган. Анткени жетиштүү деңгээлде иштебесең, эмгек кылып каражат таап өзүңдү өзүң бакпасаң ачка калуу коркунучу бар. Эмгек азыркы учурда ар тараптан өнүккөн адамдын биринчи керектөөсүнө, орчундуу турмуштук шартына айланып баратат. Демек, “Эмгек” концептин кароо, табиятын иликтеп көрүү шексиз кызыгууну жаратат. Себеби ал турмуштук зарыл процесс болуу менен эле чектелбестен, каалаган маданияттын базалык маанилүү концепти дагы болот, ошонун ичинде кыргыз маданиятынын дагы.

Адабияттар:

1. Дрофа Л.И. Ключевые понятия когнитивной лингвистики. - Ош, 2009. - 89-б.

2. Минский М. Фреймы для представления знаний. - М., 1979. - 254-б.
3. Филлмор Ч. Фреймы и семантика понимания // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXIII. Когнитивные аспекты языка. - М., 1988. - 54-б.
4. Бабаева. Е.В. Лексическое значение слова как способ выражения культурно-языкового концепта/ Е.В. Бабаева // Языковая личность: культурные концепты: Сб. науч. тр. - Волгоград-Архангельск, 1996. - 25-27-б.
5. Тагаев М. Дж. Когнитивные подходы к лингвистическому описанию русского словообразования в учебных целях // Языковая картина мира: лингвистический и культурный аспекты. Том 2. - Бийск, 2004. - 113-121-бб.
6. Философский словарь. /Под ред. М. М. Розенталя. - М.: Политиздат, 1975.
7. Генкин Б. М. Экономика и социология труда. - М.: Издательство Норма, 2009. - 464-б.
8. Советтик энциклопедиялык сөздүк (4 томдук) КСЭнин башкы ред. Б. Ө. Орузбаева. - Ф.: КСЭ, 1987. - 656-б.
9. Кыргыз совет энциклопедиясы (6 томдук). Башкы редактор Б.Ө. Орузбаева. - Ф.: 1976. -608-б.

Рецензент: д.филол.н. Рысбаева С.А.